

צופיה הליכות לשונה דעת לשון

ג

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה
קובץ מאמרים לכבוד צופיה קרני, ראש החוג ללשון עברית,
לרגל פרישתה לגמלאות

בעריכת
סיגלית רוזמרין ויהונתן וורמסר

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תש"ף (2020)

חברי המערכת:

פרופ' אפרים חזן, פרופ' אהרן ממון, פרופ' ישראל רוזנסון,
ד"ר גבריאל בירנבאום, ד"ר ציון עוקשי

עריכת הלשון

אריאל סמואל
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

דעת לשון הוא כתב עת שפיט היוצא לאור אחת לשנתיים.
המעוניינים להציע את מאמריהם לפרסום מתבקשים לפעול לפי ההנחיות המפורטות באתר
מכללת אפרתה www.emef.ac.il

אין להעתיק או להפיץ פרסום זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי
או מכני (לרבות צילום והקלטה) בלא אישור בכתב ומראש, מהוצאת אפרתה.
עשינו ככל יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו, נפעל לתקנה.

ISSN: 2412-5083

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס 02-6738660

טל' 02-6717744, פקס 02-6738660
א"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	דבר העורכים	
9	הבחירה בעברית והשיבה אל לשון המקרא בתנועת ההשכלה היהודית בגרמניה על רקע התרבות והלשון הגרמנית	אילן אלדר
35	חידושי לשון בספרות הגאונים ובפירוש רבנו חננאל	אפרים בצלאל הלבני
51	"והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים": הדיוק במונחי בעל 'פתחי תשובה'	חנן יצחקי
69	תרגום כפול ככלי פרשני בתרגום יונתן על ספרי נביאים: מנחום עד מלאכי	מרים (לאור) כהנא
85	ניגוד משמעות ואוקסימורון	ציון עוקשי
93	"המרכזנית היא בחורה קשרונית": מילים הומופוניות ופסידו-הומופוניות כבסיס להומור הלשוני של יעקב פרוינד	חיים רביב
109	לברור המשמעות והאטימולוגיה של המילה ארובה	אבי שויקה
133	פועלי אמירה ודרכי מסירת מידע בסימון טקסט	בת-ציון ימיני

”והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים”: הדיוק במונחי בעל 'פתחי תשובה'

חנן יצחקי

מבוא

'פתחי תשובה'²; חיבורו הגדול של הרב אברהם צבי (הירש) אייזנשטט (להלן: רא"א)³, שחי בליטא באמצע המאה ה־19⁴, סב על שלושה מחלקי השולחן ערוך: יורה דעה⁵, אבן העזר⁶ וחושן משפט⁷. חיבור זה הוא בעיקר מאסף של שאלות ותשובות ממאות ספרי שאלות ותשובות.⁸ רא"א תמצת וערך אותן לפי סדר הסימנים והסעיפים של חלקי השולחן ערוך. רא"א ויתר על איסוף התשובות לחלק אורח חיים, מכיוון שהאחים חיים מרדכי⁹ ואפרים זלמן מרגליות¹⁰ כבר כתבו חיבור דומה - 'שערי תשובה' - שבו נאספו תשובות לחלק זה ממאות ספרי שו"ת.

1. מעובד מעבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכת ד"ר מאיר רפלד. ראו יצחקי, תשע"ד.
2. בספרות הרבנית שם החיבור הוא לרוב בקיצור: פ"ת או פת"ש.
3. יש כמה צורות כתיב לשם זה בספרות הרבנית. במקור: Eisenstadt.
4. פרטים על תולדות חייו ראו אצל הערשבערג, תש"ט, עמ' 191-192; לונסקי, תרצ"א, עמ' 87-104; ויכלדר, תשנ"ה; רבותינו שבגולה, תשנ"ח, עמ' 2.
5. יצא לאור על ידי המחבר בוילנה בשנת תקצ"ו, ובמהדורה שנייה עם תיקונים והוספות בז'טומיר בשנת תרי"ב.
6. בהקדמתו לחלק אבן העזר כתב רא"א שחיבר חלק זה בשנת ה'ליכות עולם' (=תרי"ז). אך מכיוון שבתחילת הספר מודפסת הסכמה משנת תרכ"א, נראה שרק בשנה זו הדפיסו אותו ביהונסבורג שבפרוסיה (כיום בתחום פולין) שלושה מתלמידיו. ואולם ראו חאנעס, תרע"א, עמ' 502, הכותב שהמחבר הוא שהוציא לאור את החיבור בשנת תרי"ט.
7. יצא לאור לאחר מותו של רא"א, וילנה תרל"א.
8. רא"א אסף והביא תשובות של פוסקים שחיו לפניו ואף מבני דורו, אך כפעם בפעם הוסיף גם את דעתו בנושא המדובר. בהקדמה למהדורה הראשונה לחלק יורה דעה ציין כי השתמש ב־186 ספרי שו"ת.
9. על הרב חיים מרדכי מרגליות ראו וונדר, תשמ"ג; וונדר, תשנ"ג, עמ' 301-314; שפירא, תשס"א ועוד.
10. ר' אפרים זלמן מרגליות הוא מחבר הספר 'מטה אפרים' וחיבורים נוספים. לפרטים עליו ראו וונדר, תשמ"ו, עמ' 915-951; וונדר, תשנ"ג, עמ' 651-677 ועוד.

כבר בהוצאה הראשונה הדפיס רא"א את 'פתחי תשובה' בצמידות לשולחן ערוך, והחיבור נמצא בשולי השולחן ערוך כמעט בכל הדפוסים עד ימינו. 'פתחי תשובה' התקבל כגורם בעל סמכות הלכתית רבה¹¹ ומשמש נדבך מרכזי בעולם הספרות הרבנית וההלכתית.¹²

הדיוק במינוח

בסוף הקדמתו ל"ורה דעה כתב רא"א עד כמה הקפיד בענייני הניסוח של דבריו:

וטרם אשים קנצי למילין¹³ אודיע לכל קורא נעים קצות דרכי¹⁴ בחיבורי זה: בכמה מקומות כתבתי עיין בספר פלוני סימן פלוני ולא כתבתי מה הוא כתב, שם תדעו בטח כי אין שם דבר חדש הנוגע לעניין ההוא להלכה אך לפלפולא בעלמא. ובמקום שכתבתי עיין בספר פלוני לענין אם היה כך וכך מהו הדין ולא כתבתי מסקנתו להלכה הוא מחמת שהוא מסופק שם ולא העלה דבר ברור. גם השגחתי לדייק בלישנא ופעמים כתבתי בלשון שכתב, ופעמים פסק ופעמים שהורה ופעמים מבואר שם, והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים.

רא"א פירט שישה ניסוחים שהשתמש בהם כדי לציין לקוראים את דרכו בהבאת השו"תים למיניהם. בשני הניסוחים הראשונים פירט לנו את כוונתו: (א) הפניה סתמית למקורות שאינם מחדשים דבר להלכה; (ב) הפניה למקורות הנשארים בספק הלכתי.

11. על התקבלותו המהירה בעולם פסיקת ההלכה ראו יצחקי, תשע"ד, עמ' 182-205, ובדרך אגב אוסיף שחשיבותו בעולם פסיקת ההלכה גדולה עד כדי כך שזהו החיבור היחיד מן המאה ה'19 (על חלק יורה דעה) המוגדר חומר חובה לבחינות ההסמכה לרבנות של הרבנות הראשית לישראל.

12. לדוגמה נביא שניים מגדולי הדור הקודם שהיללו את 'פתחי תשובה' בדברים בעל פה. דברי החזון אי"ש (ר' אברהם ישעיהו קרליץ, בלארוס-ישראל, 1878-1953) מובאים בספר מעשה איש (ירוב, תשנ"ט), חלק ב, עמ' סב: "ואמר רבינו שה'פתחי תשובה' הוא הפוסק האחרון שעל השולחן ערוך [...] ואמר להגר"ח (=ר' חיים קנייבסקי) שליט"א שהפ"ת מביא מספרי האחרונים אין זה שהעתיק סתם אלא בירר כל דבר". גם בספר 'שר התורה' (רוזנטל, תשס"ט) על הגאון מטשעבין (ר' בעריש דב וידנפלד, גליציה-ישראל, 1881-1965), עמ' 292, מסופר כך: "פעם אמר שמכל ספרי המעתיקים הספר החשוב ביותר הינו 'פתחי תשובה יורה דעה', שאין כמותו לשבח משום שהעתיק את התשובות בצורה תמציתית וקולעת ביותר [...] דהיינו שקיצר והעתיק באופן שלא הניח לטעות בדבריו, ולא החסיר שום פרט או תנאי שנוגע לאותה הלכה [...] והיה סבור שיש להתייחס לדבריו כמכריע ולא רק כמעתיק".

13. על פי הפסוק "וַיַּעַן בְּלִדְדַּד הַשְּׁחִי וַיֹּאמֶר: עַד אָנֹכִי תְשׁוּמוֹן קִנְצִי לְמַלְיָן תְּבִינִי וְאַחַר נְדַבְרִי" (איוב יח, א-ב). המילה קנצי מתפרשת כקץ וסוף לפי רוב הפרשנים.

14. על פי השורה בשיר הייחוד ליום שני: "אספרה לאחי קצות דרכי אל". המונה היא לחלק קטן, הקצה של מעשי האל, ונראה שלכך התכוון גם רא"א, שפירט רק חלק קטן מדרכי עבודתו בחיבור זה.

רא"א הוסיף ארבעה ניסוחים שהשתמש בהם: "שכתב", "שפסק", "שהורה" ו"מבואר שם".¹⁵ ואולם הוא לא פירט מה משמעותן של לשונות אלו ורק טען: "הלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים". כדי לבאר את הכוונה בביטויים אלו נתקדם להלן מן הביטוי האחרון אל הראשון.

א. מבואר שם

כאשר רא"א כתב כך הוא התכוון שההלכה שהוא מצביע עליה נמצאת בתשובה שהפנה אליה, אך היא כתובה שם בדרך אגב ואיננה עיקר הדיון בתשובה, אלא הפוסק הביא הלכה זו אגב דיון בנושא התשובה העיקרי. רא"א הוציא מדברי הפוסק את ההלכה המתאימה לעניין שבו עסק, ללא קשר לנושא התשובה שעליה דיבר הפוסק.

דוגמאות:

1. רא"א הביא: "ע"י בתשובות רדב"ז¹⁶ החדשות סי' רס"ח **מבואר שם** דמי ששמע שמועה קרובה בין השמשות חשבינן בין השמשות מן היום, ומונה אבילות מאותו יום" (פתחי תשובה, יורה דעה שעה, ס"ק ה).
נעיין בדברי הרדב"ז שם:

שאלת ממני אודיעך דעתי במי ששמע שמועה בין השמשות קרובה ומנה אבילות מאותו יום אי אמרין בסוף האבילות מקצת היום ככולו או לא. תשובה ספק אבילות להקל אמרין אבל תרי קולי דסתרן אהדדי לא אמרין שבתחלת האבילות חשבינן בין השמשות מן היום ובסוף האבילות חשבינן בין השמשות מן הלילה הו' תרי קולי דסתרן אהדדי אלא צריך להמתין.¹⁷

השאלה שנשאל רדב"ז הייתה על אדם שהתחיל את האבלות בין השמשות, אם אומרים **בסוף** האבלות מקצת היום ככולו או לא, ואז יוכל לסיים את השבעה לאחר חמישה ימים שלמים בין השמשות, כי יום זה כבר נחשב ליום השביעי. תשובתו הייתה שאי אפשר לקחת את שני הצדדים לקולה. רא"א הביא בדבריו רק את ההנחה המובנת מאליה בדברי רדב"ז, שמי ששמע שמועה בין השמשות יכול **להתחיל** למנות את שבעת ימי האבלות ונחשב לו כיום שלם, ובליילה מתחיל היום השני לאבלות.

15. יש עוד לשון החוזרת מאות פעמים בדברי רא"א בגוף החיבור באשר לדברי המחברים שהביא: "העלה" (שהעלה, והעלה ועוד). לא עסקתי בלשון זו מפני שהוא אינו מזכיר אותה בהקדמה.

16. ר' דוד בן זמרא, מצרים וארץ ישראל, 1479-1573.

17. ד' בן זמרא, **שו"ת הרדב"ז**, ליוורנו תק"ט. סימן רסח.

2. עוד דיון ב'פתחי תשובה' עוסק בחיוב מעשר כספים. רא"א הפנה לכמה שו"תים בעניין וכתב כך: "ותימא על הגאונים הנזכרים שנעלם מהם תשובת מהר"ם רוטנבורג¹⁸ דפוס פראג סימן ע"ד **מבואר שם** כדעת הבית חדש¹⁹ שאינו מן התורה ולא מדרבנן ואינו אלא מנהגא בעלמא" (פתחי תשובה, יורה דעה שלא, ס"ק יב).
נבדוק מה כתב המהר"ם במקור:

מעות מעשר יראה אחרי שהחזיקו לתתם לעניים אין לשנותם למצוה אחרת דנראה כגזול עניים דאף על פי שאינו מן התורה אלא מנהג [...] ולא דמי להא דראש פרק קמא דערכין (ו' ע"ב) ישראל שהתנדב נר ומנורה לבית הכנסת מותר לשנותה למצוה אחרת, דשאני התם דאידי ואידי מצוה לגבוה, אבל מעות מעשר כספים כבר זכו בהם עניים על ידי מנהג שכך נהגו כל הגולה ואין לשנות מעניים למצוה אחרת שאין לעניים צורך בהן.²⁰

המהר"ם דן בשאלה אם אפשר לשנות את הייעוד של מעות שנאספו לצורך עניים. בדרך אגב הוא מזכיר שמעשר כספים לעניים הוא רק מנהג ולא מעבר לכך, ובכל זאת אין לשנות את ייעוד המעות. רא"א הביא מכאן את דעתו של המהר"ם מרוטנבורג שמעשר כספים אינו אלא מנהג, שלא כדעתם של פוסקים אחרים.

3. בשולחן ערוך פסק המחבר: "הרושם על עבדו שלא יברח פטור", והרמ"א הוסיף: "ונראה דלכתחילה מיהא אסור" (שולחן ערוך, יורה דעה קפ, ס"ק ד). הלכה זו היא על אדם שעושה כתובת קעקע על עבדו הכנעני לסימן כדי שלא יברח. על דברי הרמ"א מובא ב'פתחי תשובה': "עיין בתשובת נודע ביהודה²¹ תניינא חלק אבן העזר **מבואר שם** דכאן מיירי במל וטבל, אבל עבד שקנאו ישראל ולא מל ולא טבל מותר לקעקע בבשרו כשם שמותר לשרט בבשר הכנעני" (פתחי תשובה, יורה דעה קפ, ס"ק ב). כלומר, מותר לקעקע את עורו של העבד הכנעני שלא מל ולא טבל ללא שום חשש.

מחבר 'נודע ביהודה' דן שם אם אפשר להכשיר גט שקועקע על גבי חלק גוף של אדם,²² וברצף הדברים כתב כך:

18. ר' מאיר בן ברוך, גרמניה, 1215-1293.

19. החיבור התקבל כנושא כלים של הספר ארבעה טורים. המחבר הוא ר' יואל סירקיש, פולין, 1561-1640.

20. מאיר בן ברוך, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ז, סימן עד.

21. ר' יחזקאל סגל לנדא, צ'כיה, 1713-1793.

22. הדיון מתחיל בבבלי, גיטין כ ע"ב, ונוגע בענייני כתיבה ומסירה, קניין אישה, שליחות הבעל ועוד.

והרי משנתנו לכתחלה מיירי, שהרי לשון המשנה על הכל כותבין וכו' על יד של עבד וכו' ואין מוקי משנתנו בכתובת קעקע אם לא משכחת רק באיסור? אבל באמת לא מיירי כלל באיסור ובקרא כתיב וכתובת קעקע לא תתנו בכם ובישראל הזהיר, אבל מותר אפילו לישראל לקעקע בבשר הכותי כשם שמותר להקיף פאת כותי.²³

ההיתר לקעקע בבשר הכותי הובא ב'נודע ביהודה' כהלכה ברורה מאליה כחלק מדין אחר, ורא"א הביא הנחה זו כהלכה עצמאית. אפשר לסכם ולומר כי כאשר רא"א התנסח במילים "מבואר שם" באשר למקור מסוים, הרי שהביא הלכה שמוזכרת בדרך אגב במהלך דיונו של מחבר המקור, בדרך כלל בהקשר אחר, ואיננה עיקר הדיון שם.

ב. שהורה

כשרא"א כתב כך הכוונה היא שבספר השו"ת המוזכר מתואר מקרה אמיתי שקרה, וזו אינה רק פסיקה תאורטית. כלומר, בספרי שו"ת רבים יש שאלות שחכם אחד שואל את חברו על מקרה שעשוי להיות אך לא קרה במציאות. ואולם כשרא"א הפנה אותנו למחבר קדום וכתב עליו "שהורה", הרי שלפני אותו מחבר בא מקרה מסוים, והוא פסק הלכה לאדם שבא לשאול אותו כיצד לנהוג במקרה המסוים או שנדרש בתשובתו לאירוע מסוים שבעקבותיו נפסקה ההלכה.

דוגמאות:

1. בשולחן ערוך כתב המחבר: "מי שמת לו מת ולא נודע לו, אין חובה שיאמרו לו" (שולחן ערוך, יורה דעה תב, יב), והרמ"א העיר: "ומכל מקום בבנים זכרים נהגו להודיע כדי שיאמרו קדיש". ב'פתחי תשובה' מובא בשם 'פנים מאירות'²⁴ שבמועד נמנעו מלהודיע כדי שלא יימנעו משמחת יום טוב, ובסוף הדברים נכתב: "ושם [...] הורה גם כן בפורים כן שאין להגיד לו עד אחר פורים" (פתחי תשובה, יורה דעה תב, יב, ס"ק ב). נקרא את דברי בעל 'פנים מאירות': "פסקתי הלכה למעשה באחד שמתה אמו ולא נודע לו ושעה אחת קודם פורים נודע לאנשי ביתו **ושאלו לי** אם להגיד לו כדי שיגיד קדיש ופסקתי שלא להגיד לו עד אחר פורים".²⁵

23. יחזקאל סגל לנדא, שו"ת נודע ביהודה תניינא, אבן העזר, פראג תקל"ו, סימן קלה.

24. ר' מאיר איזנשטט, הונגריה, 1744-1670.

25. מאיר איזנשטט, שו"ת פנים מאירות, אמסטרדם תע"ה, חלק ב, סימן ק.

2. בשולחן ערוך נפסק שאין להספיד שלושים יום קודם הרגל: "מי שמת לו מת לפני שלושים יום הסמוכים לרגל, לא יספידנו משיכנסו שלושים יום הסמוכים לרגל" (שולחן ערוך, יורה דעה שמו, א). ב'פתחי תשובה' נכתב: "ועיין בספר אגודת אזוב²⁶ בקונטרס אלון בכות דרוש ו' שכתב בשם שבות יעקב²⁷ ח"ב **שְׁהוּרָה** להתיר להספיד תוך ל' יום קודם הרגל לתלמיד חכם משום כבוד התורה" (פתחי תשובה, יורה דעה שמו, ס"ק א). רא"א כתב ש'שבות יעקב' מתיר, למרות האיסור, להספיד תלמיד חכם גם פחות משלושים יום לפני הרגל. 'שבות יעקב' עצמו מספר על מקרה שקרה: "**ועל דבר שהיה פלפול** בין בעלי תריסין אי שפי' עבדי שהספידו לחכם תוך שלושים יום לרגל [...] הרי [...] דמותר להספיד לחכם וגאון קודם לרגל תוך ל' ואין כאן בית מיחוש כך נראה לי הקטן יעקב".²⁸

3. במקרה של אונן שצריך למול את בנו והמילה נדחתה ואינה בזמנה מובא ב'פתחי תשובה': "לענין אונן שיש לו בן למול עיין בשו"ת תשובה מאהבה חלק א' סימן פ"ה **שְׁהוּרָה** כדעת ה'טורי זהב²⁹ גם במילה שלא בזמנה שקרה לאבי הבן אנינות ביום שנתרפא וראוי למול דמלין קודם קבורה דאין חילוק בזה בין מילה בזמנו לשלא בזמנו" (פתחי תשובה, יורה דעה שמה, ס"ק ט). ב'תשובה מאהבה³⁰ מסופר על המקרה: "נשאלתי במילה שלא בזמנה שלא היה באפשרי למול שהיה התינוק חולה ונתרפא ובהגיע תור שראוי למול היה ביום השבת ונדחה ליום הראשון וביום שבת קדש מתה אם הילד ונעשה אביו אונן, ו**שאלני האב** אחרי שבלאו הכי אינו מן המוהלים וצריך לכבד לאחד מן המוהלים כדת מה לעשות ביום הראשון אם הקבורה קודמת או המילה קודמת".³¹

בשלושת המקרים שהבאנו מהלכות אבלות התרחש מקרה או ויכוח, ובעל התשובה נדרש להתלבטות שהגיעה לפניו ולא לשאלה התאורטית שנשאל. כשרא"א הפנה את הקוראים למקורות כאלה הוא השתמש במילה "שְׁהוּרָה".

26. חיבר משה זאב מרגליות, ליטא, 1767-1830. הספר הודפס בביאליסטוק תקפ"ד.

27. ר' יעקב ריישר, גרמניה, 1670-1733.

28. יעקב ריישר, **שו"ת שבות יעקב**, אופנבך תע"ט, חלק ב, סימן כה.

29. חיבור שהתקבל כנושא כלים של השולחן ערוך. חיברו ר' דוד הלוי סגל, פולין, 1586-1667.

30. ר' אלעזר פלקעלס, צ'כיה, 1754-1826.

31. אלעזר פלקעלס, **שו"ת תשובה מאהבה**, פראג תקע"ט, חלק א, סימן פה.

ג. שפסק

כשרא"א השתמש בלשון זו הוא מתכוון לציין שבמקור שהפנה אליו המחבר הביא את דעתו בניגוד לדעה אחרת בנושא, שגם אותה הציג לפנינו. כלומר, יש מחלוקת, ובעל התשובה מחזיק בדעה אחת ומתעמת עם פוסקים החולקים עליו. רא"א הביא רק את דעתו של המשיב אך השתמש בלשון "שפסק" לרמז שיש מחלוקת בעניין, ויש עוד דעות.

דוגמאות:

1. באשר לאבלות ביום טוב שני של גלויות השולחן ערוך פוסק: "ובמקומות שעושים שני ימים, מונה השבעה מיום טוב שני האחרון, הואיל ומדבריהם הוא עולה מהמנין, ומונה מאחריו ששה ימים בלבד" (שולחן ערוך, יורה דעה שצט, ב). ב'פתחי תשובה' מובא דיון אם זה כולל גם את יום טוב שני של ראש השנה:³² "פסק בתשובת רדב"ז חלק ד' סי' ס"א דיום שני של ראש השנה עולה" (פתחי תשובה, יורה דעה שצט, ס"ק ה). וכך כתב רדב"ז:

ושאלו את פי אחד מן הרשומים אם עולה לו למנין שבעה או לא, והשיב דכיון שאינו נוהג בו אבלות דשני הימים כיום אחד הם חשובים הכי נמי לא תעלה לו למנין שבעה [...] **והנראה לעניות דעתי** [...] לענין אם עולה ודאי עולה ממילא, כיון שהוא מדרבנן כשאר יום טוב שני של גלויות ודברים שבצנעא נוהג בו גם כן.³³

2. בענין קריעה על המת הרמ"א כתב: "יש אומרים שנוהגין שאין לקרוע בחול המועד [אלא] רק על אביו ואמו, ועל שאר מתים קורעים לאחר המועד, ובמקום שאין מנהג – יש לקרוע על כולם" (רמ"א בשולחן ערוך, יורה דעה שמ, לא). 'פתחי תשובה' מפרט שתי דעות: "עיינ באר היטב בשם רש"ל דאין קורעין אם הוא שמועה רחוקה, וע' בתשובת מהר"ט³⁴ חלק ב' סימן ל"ו שלא פסק כן" (פתחי תשובה, יורה דעה שמ, ס"ק יג).
נראה את דברי מהר"ט:

מאי דבעי מר למימר דמה שקורע על אביו ועל אמו בשמועה רחוקה בלא אבלות ז' [...] ולזה אמר שאין קורעין בחול המועד אלא בשמועה קרובה שהיא חיוב **אני איני אומר** כן

32. שהרי הוא מוגדר הלכתית "יומא אריכתא", ויש הווה אמינא שיהיה לו דין אחר.

33. שו"ת רדב"ז, ונציה תק"ט, חלק ד, סימן סא.

34. ר' יוסף מטראני, ארץ ישראל, 1568-1639.

אלא קריעה בלא ז' אצל אביו ואמו הרי היא כמו קריעה בשעת חימום אצל כל המתים [...] משמע דכל קריעות שחייבין בה בחול קורעין בחול המועד.³⁵

3. בשולחן ערוך פסק המחבר: "השוכר בית מחבירו, השוכר חייב לקבוע בה מזוזה ולתקן מקום קביעותה, וכשיצא לא יטלנה בידו" (שולחן ערוך, יורה דעה רצא, ב). ב'פתחי תשובה' מובאת תשובת 'שיבת ציון': "ומהאי טעמא פסק בשו"ת שיבת ציון³⁶ סימן ק"י במי שמכר ביתו ולא כתב עם כל מה שבתוכו ורוצה המוכר ליטול המזוזות הקבועים ביתדות בפתחי חדרים (או ישלם לו דמיהם) וכתב דהדין עם הלוקח" (פתחי תשובה, יורה דעה רצא, ס"ק ח), כלומר אסור למוכר לקחת את המזוזות (ללא הסכמת הקונה). בתשובה עצמה בעל 'שיבת ציון' הביא את שתי הדעות:

בשו"ע חושן משפט סימן רי"ד סעיף י"א פסקין המוכר את הבית סתם ולא כתב עם כל מה שבתוכו לא מכר לו אלא כל מה שמחובר בטיט אבל מה שמחובר ביתידות לא מקרי חיבור. והנה אף שמור"ם³⁷ ז"ל כתב זה בשם יש אומרים, מכל מקום אין בזה פלוגתא ואין חולק בזה הדין כי הוא נובע מגמרא בבא בתרא דף ס"ט ע"א [...] ולפ"ז יש לכאורה לומר שגם המזוזות אשר הם ג"כ מחוברות ביתידות הוא בכלל האי ספיקא והמוכר הוא המוחזק ועל הלוקח להביא ראיה. אמנם אחר העיון נראה לעניות דעתי דגבי מזוזות אין לפסוק כן והם של הלוקח ועל המוכר להביא ראיה [...] אבל על המזוזות עצמן ליכא ספק דהא אפילו אם לא מכר המזוזות עכ"פ אסור להמוכר להפרידן מן הבית ליקח אותן עמו.³⁸

בכל הדוגמאות שהזכרנו רא"א השתמש בלשון "שפסק". הוא מציין את דעת מחבר התשובה, ובתשובה עצמה המחבר הציג מחלוקת בנושא והכריע לצד מסוים. מאחר שרא"א הביא רק את דעת המחבר והציג אותה בלשון "שפסק", הוא הראה שהוא מסכים עם דעתו של מחבר התשובה.

35. יוסף מיטראני, שו"ת מהרי"ט, קושטא וונציה ת"ב, חלק ב, יורה דעה סימן לו.

36. ר' שמואל בן יחזקאל לנדא, צ"ח, נפטר ב'1834.

37. הכוונה לרמ"א.

38. שמואל לנדא, שו"ת שיבת ציון, סאדילקוב תקצ"ד, סימן קי.

ד. שכתב

זוהי המילה האופיינית שבה רא"א השתמש כאשר הביא את דברי המחברים שלפניו.³⁹ בלשון זו השתמש כאשר הביא את **הפסקים הברורים** של המחברים בתשובותיהם: רא"א הביא את דברי הפוסק שכתב את דעתו במישרין ולא בדרך אגב; כאן, בדברי הפוסק המובא, אין עיסוק במקרה שאירע או בשאלה מסוימת שנשאל, והפוסק שרא"א הביא בדבריו לא ציין שיש חולקים על המסקנה ההלכתית המובאת.⁴⁰

סיכום ביניים

רא"א השתמש בניסוחים קבועים כאשר נדרש לתוכן דברי המחברים שהפנה אליהם. באשר לשניים מהניסוחים האלה הוא הוסיף הסבר על משמעותם (עיין בספר פלוני, עיין בספר פלוני לעניין אם היה כך וכך). אך באשר לארבעה אחרים הוא רק ציין שהשתמש בהם ולא הסביר מה הכוונה בכל אחד מהם. בפרק זה ביררנו מה משמעותו של כל ביטוי, והבאנו רק מעט מזער משימושי מינוחים אלה בגוף החיבור. עתה נוכל להסביר את דבריו בהקדמה:

גם **השגחתי לדייק בלישנא ופעמים כתבתי בלשון שכתב** שזו היא דעת בעל התשובה, **ופעמים שפסק** ואז דע לך שהבאתי את דעת הפוסק אך ישנה דעה שחולקת עליו, **ופעמים שְהורה** ואז תדע לבטח שקרה המקרה באמת, ולא נכתב רק כדבר תיאורטי **ופעמים כתבתי מבואר שם** להודיע שההלכה מובאת אצל אותו הפוסק כבדרך אגב, והיא איננה עיקר עניינו בדיונו, **והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים**.

ומעתה גם אתם, קוראים יקרים, שייכים למשכילים.

האם גם מחברים אחרים הקפידו על הדיוק בניסוח?

כאמור לעיל, בחיבור 'פתחי תשובה' ניסה המחבר להמשיך מסורת של ספרים שאספו וסיכמו ספרי שו"ת מתקופת השולחן ערוך ואילך, וכך כתב רא"א:

39. בחלק יורה דעה רא"א משתמש במילה זו אלפי פעמים.

40. ייתכן שיש מי שחולק על הפסיקה, אך בתשובה המקורית זה לא מובא.

ואופן החיבור הזה ומעשיהו בקודש הוא כמעשה הספר שערי תשובה על או"ח [=אורח חיים] שחיבר ש"ב⁴¹ הגאון מהר"ח מרדכי ז"ל אב"ד מדובנא (והשלימו אחיו הגאון המפורסם מהרא"ז מרגליות ז"ל) אשר הניף בעים רוח⁴² מבינתו לאסוף ולקבץ אמרות טהורות חידושי דינים משו"ת ראשונים ואחרונים [...] אך לא חיבר ספר הזה רק על חלק או"ח ואחר זה נאסף אל עמיו ואיננו כי לקח אותו אלהים [...] על כן הסכמתי בדעתי לחבר גם על שו"ע יו"ד כדמותו וכצלמו [...].⁴³

ובמקום אחר כתב: "והאמת הוא שאין זה דבר חדש וכבר היה לעולמים, שכבר נתעוררו ע"ז גדולי החכמים הלא המה ספר כנסת הגדולה, חיבור נחמד ויקר מפז לא יסולה. ואחריו הלכו הנמושות, אלה הזקנים שקנו חכמה ופרישות, בס' באר היטב ללקט הקמח ופנים חדשות".⁴⁴

רא"א ציין אפוא שמות של חמישה חיבורים שהלך בעקבותיהם: 'הכנסת הגדולה';⁴⁵ 'פנים חדשות';⁴⁶ 'לקט הקמח';⁴⁷ 'באר היטב';⁴⁸ ו'שערי תשובה' הם המרכזיים שבהם.⁴⁹ לפי דבריו, ניסה להמשיך את דרכם באיסוף החומר ובעריכתו. האם הושפע מהם גם בהקפדה על הניסוחים הלשוניים?

-
41. שאר בשרי, ומכאן שרא"א והאחים מרגליות היו קרובי משפחה, אך לא מצאתי בספרי הביוגרפיות ותולדות המשפחות קשר משפחתי ביניהם.
42. בעקבות ישעיה יא, טו. ועיינו בפירוש רש"י שם, שמפרש בַּעֲיָם מלשון חוזק.
43. מהקדמת פתחי תשובה לחלק יורה דעה.
44. מהקדמת פתחי תשובה לחלק אבן העזר.
45. מאת ר' חיים בן ישראל בבנישתי (1603-1673), שהיה רבה הראשי של איזמיר שבטורקיה. ספרו הוא ליקוט של תשובות שנכתבו לאחר תקופת השולחן ערוך. ראו ולר, תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' עז.
46. מאת ר' יצחק בר אברהם חיים ישרון (נפטר ב'1655), ונציה תי"ח. חיבור זה אינו מסודר על סדר השולחן ערוך. הוא השתמש ב'33 ספרי שו"ת ומשמש מעין מפתח לשו"תים כדי שהמעיינים ידעו היכן לחפש, אך רק לעיתים מובאות בו המסקנות כיצד יש לפעול להלכה. ראו טשרנוביץ, תש"ח, עמ' 320.
47. מאת ר' משה בן יעקב חאגיז (1672-1750). ספרו נקרא לקט הקמח - הקטן משה חאגיז. החיבור מסודר כמו 'פנים חדשות', והוא הביא בספרו את כל החומר המובא ב'פנים חדשות' וגם את ההקדמה. הוא השתמש ב'63 ספרי שו"ת והציג גם את צדדי הספק וגם את מסקנת ההלכה. ראו אלון, תשמ"ח, עמ' 1195.
48. באשר לזהותם של מחברי 'באר היטב' עיינו אצל גולדראט, תשל"א; ולר, תשס"ו; ולר, תשס"ז. המסקנה הסופית היא שבאר היטב' על חלק יורה דעה הוא חיבור משולב של הרב זכריה מענדל מבעלז ושל ר' יהודה אשכנזי מטיקטין בעריכתו של הרב אברהם אופנהיים. חיבור זה שונה מקודמיו בכך שמובאת בו תמצית הוראותיהם של מפרשי השולחן ערוך בלי להיכנס לפלפולים ולדיונים. על השפעתו המכרעת של 'באר היטב' על רא"א ראו יצחקי, 2019, עמ' 8-10.
49. רא"א הרי העיד שרצה לחבר חיבור "כדמותו וכצלמו" של שערי תשובה, וחיבורו הוא רק השלמה של שערי תשובה על החלקים הנוספים של השולחן ערוך.

נבדוק בדיקה מדגמית את הניסוחים בחיבורים המרכזיים שסמך עליהם רא"א: 'שערי תשובה' ו'באר היטב'. הוכחנו שהמונח "שהורה" אצל רא"א פירושו שהיה מקרה אמיתי ולא רק דיון תאורטי שהפוסק הורה בו את פסיקתו הלכה למעשה. נבדוק אם זה כך גם בחיבורים שהושפע מהם:

1. השולחן ערוך כתב כך: "האשה שהלך בעלה למדינה אחרת, ובאו ואמרו לה 'מת בעלך' ונשאת, ואחר כך בא בעלה [...] תצא מזה ומזה וצריכה גט משניהם" (שולחן ערוך, אבן העזר יז, נו). 'באר היטב' במקום כתב: "יש מי שהורה בזמן שהם רוצים להיות מופרשים, מניחים אותם ואין כופין להוציא בגט, והרדב"ז חלק ד' סימן פט חולק עליו וכתב דלעולם יוציא בגט" (באר היטב שם, ס"ק קסב). עיין בשו"ת הרדב"ז⁵⁰ מעלה כי הדיון כולו תאורטי, ולא הובא מקרה כזה כלל אל מול עיני הדיינים, אלא דנים בו רק דיון תאורטי מדברי הראשונים.

2. בשולחן ערוך כתב המחבר שדיין שטעה בהלכות כשרות "שטימא דבר הטהור או שהורה בכשרה שהיא טרפה והאכילה לכלבים וכיוצא בזה, הרי זה פטור מלשלם אף על פי שגרם להזיק" (שולחן ערוך, חושן משפט כה, א). בעל 'באר היטב' כתב בשם הש"ך: "מי שהורה שעוף זה טמא מפני שלא נתברר שיש לו סימני טהרה ואח"כ נודע שעוף זה נאכל במסורת הוי ליה טועה בדבר משנה וחוזר" (שם, ס"ק ג). הש"ך כתב זאת בסיום דיון ארוך מאוד בדבר דיין שהורה בטעות, ולא סיפר זאת כמקרה שבא לפניו אלא כמסקנת הדיון שכך נראה לו להורות. הרי לנו שימוש במונח "שהורה" לא על מקרה שקרה אלא דין פסוק: מי שהורה בטעות בענייני כשרות שהעוף טמא, הדין חוזר ואפשר לאכול אותו.

הוכחנו שהמונח "מבואר שם" מורה שההלכה שרא"א הביא מוזכרת בתשובה המצוטטת רק בדרך אגב, והיא איננה עיקר דיונו של הפוסק המוזכר. האם הלכו בדרך זו גם 'שערי תשובה' ו'באר היטב'?

1. בעניין כוונה בתפילה הובאו ב'שערי תשובה' דבריו של הרב חיים יוסף דוד אזולאי בספרו 'מחזיק ברכה': 'ולעיל סי' צ"ג כתב המגן אברהם דהארי"ז ל' היה מתפלל מתוך הספר [...], וכתב 'מחזיק ברכה' שכל אחד ישער בעצמו אם יוכל לכון יותר מתוך הספר או בע"פ וככה יעשה עפ"י מדותיו, וכן **מבואר שם** במגן אברהם" (שערי תשובה, סימן צו ס"ק ב). וכך כתוב בספר 'מחזיק ברכה': "יש מי שכתב

50. שו"ת רדב"ז חלק ד, סימן פט (תשובה אלף קס).

דרבינו האר"י זצ"ל היה מתפלל מתוך הספר כדי שיכוין מאד [...] וכל אדם ישער בעצמו הטוב לו לכוין בתפלת י"ח אם לומר מתוך הספר או בעל פה וככה יעשה ע"פ מדותיו".⁵¹

עיון קצר ב'מגן אברהם'⁵² מראה שדבריו של החיד"א הובאו במישרין ולא בדרך אגב: "האר"י היה מתפלל תוך הספר כדי שיכוון מאוד (הכוונות) והכל לפי מה שהאדם מרגיש בנפשו" (מגן אברהם, סימן צג ס"ק ב). מכאן מוכח שהביטוי "מבואר שם" בא אצל 'שערי תשובה' רק כמראה מקום, ולא כפי שרא"א הביא אותו, מרמז לדין המוזכר בדרך אגב.

2. באשר לשאלה אם בני העיר יכולים לכפות זה את זה בתשלומים כתב הרמ"א: "ועיין באורחות חיים סימן נ"ה דין שכירות חזן לבני העיר" (שולחן ערוך, חושן משפט קסג, א). 'באר היטב' מעיר: "אין שם בסימן נ"ה דין שכירות חזן, אלא דין שכירות למנין בימים נוראים [...] ודין חזן איך יהי' **מבואר שם** סי' נג" (באר היטב שם, ס"ק ב). אם כן, גם כאן רואים שהצירוף "מבואר שם" עניינו רק מראה מקום ואינו משמש במובן שהשתמש בו רא"א.

3. בשולחן ערוך נקבע כי פועל יכול לחזור בו מהסיכום עם בעל הבית ולהפסיק את העבודה באמצע כי הוא איננו עבד ("עבדי הם – ולא עבדים לעבדים"). הרמ"א הוסיף בשם 'הגהות המרדכי':⁵³ "ומהאי טעמא אסור לפועל, אפילו מלמד או סופר, להשכיר עצמו להיות בבית בעל הבית בקבע שלשה שנים" (הגהות רמ"א לחושן משפט שלג, ג). 'באר היטב' הביא בשם שו"ת 'באר שבע':⁵⁴ "ובספר באר שבע דף קי"ב כתבו דטעות סופר הוא, וצריך לומר יותר מג' שנים שכן הוא בהגהות מרדכי ודבריהם נכונים שכן **מבואר שם** להדיא [=במפורש]" (באר היטב שם, ס"ק יד). המעין ב'הגהות המרדכי' יראה שהוא כתב "יותר מג' שנים". שוב אנו רואים שהביטוי "מבואר שם" בלשונו של 'באר היטב' הוא רק מראה מקום.

51. חיד"א אזולאי (חיד"א), **מחזיק ברכה**, ליוורנו תקמ"ה, דף כג ע"ב (סימן צא סעיף ב).

52. רבי אברהם אבלי גומבינר (1637-1682). מגדולי האחרונים, מחבר מגן אברהם, פירוש מרכזי לשולחן ערוך.

53. רבי מרדכי בן הלל הכהן (1250-1298) היה מחשובי הפוסקים באשכנז בדור שאחרי בעלי התוספות, תלמיד רבי מאיר בן ברוך מרוטנברג ומחבר ספר 'המרדכי', ספר פסיקה מרכזי ביהדות אשכנז. רבי שמואל שלטשטט כתב הגהות שנקראות "הגהות מרדכי".

54. רבי יששכר בר איילןבֶּרֶג (1550-1623), תלמידו של ר' מרדכי יפה, בעל ה'לבושים'.

מכל הדוגמאות שהבאנו מ'שערי תשובה' ומ'באר היטב' עולה שהם לא השתמשו בלשונות שרא"א ציין באופן מודע וברור, אלא לפי שגרת הלשון וצורת הכתיבה לפי העניין, ואילו רא"א הקפיד מאוד בניסוח מדויק של המונחים, כפי שכתבנו לעיל.

כפי שראינו, רא"א הדגיש גם בהקדמתו עד כמה הקפיד בכך. בהקדמות של שאר החיבורים אין זה מוזכר כלל: 'לכנסת הגדולה' אין הקדמה, ובהקדמות 'פנים חדשות', 'באר היטב' ו'שערי תשובה' אין אזכור של הקפדה בענייני לשון או ניסוח. בהקדמת 'לקט הקמח' כתב הרב חאגיז: "הייתי כותב ההלכה ההיא פסוקה [...] ובלשון צח וקצר שדיברו בו חכמים יסדתי באופן שהמעט בדברי יחזיק את המרובה שבדברי הפוסק".⁵⁵ הרב חאגיז העיד על עצמו שניסה לתמצת את דברי הפוסקים שהביא בלשון קצרה המסכמת היטב את הדברים.

אפשר לראות נקודת דמיון אחת בין דברי רא"א לדברי הרב חאגיז: בהמשך הקדמת 'לקט הקמח' הוא כתב: "ואם לפעמים הייתי חוקר ומוצא בשאר ספרי הפוסקים שקדמוהו לאותו פוסק שגם הם היו נושאים ונותנים בדבר ההוא, אזי הייתי רושם אצלו **עין בספר פלוני סימן פלוני** דאוסר או מתיר, מחייב או מזכה".⁵⁶ לעומתו, רא"א הסביר שכאשר כתב "**עין בספר פלוני סימן פלוני** ולא כתבתי מה הוא כתב, שם תדעו בטח כי אין שם דבר חדש הנוגע לעניין ההוא להלכה אך לפלפול בעלמא".⁵⁷ כאן אנו רואים ששניהם מציינים שהם משתמשים באותו מטבע לשון ("עין בספר פלוני סימן פלוני"), אך כל אחד מהם השתמש במטבע זה במובן שונה לגמרי: הרב חאגיז כתב כך כאשר הוא הפנה את הקורא לפוסק קדום יותר מספר הפסיקה שעסק בו, אשר פסק את אותם הדברים להלכה באופן חד-משמעי, ואילו רא"א כתב כך אם בפסק הקודם יש רק פלפול בנושא ואין בהפניה זו שום חידוש להלכה.

מן הדברים עולה אפוא כי הקפדתו של רא"א על מינוח מדויק בעת הצגתו את דברי קודמיו יוצאת דופן לעומת חיבורים אחרים מאותה הסוגה. אומנם רא"א השתמש במונחים שהיו שכיחים בספרות זו עוד לפניו, אך המשמעות המדויקת והמובחנת שהעניק לכל אחד מהם יוצרים ממד ייחודי המאפיין את סגנונו.

55. הקדמת 'לקט הקמח' לחלק יורה דעה.

56. שם. ההדגשה שלי.

57. הקדמת 'פתחי תשובה' לחלק יורה דעה. ההדגשה שלי.

נספח: הצעות לפירוש הביטוי "כידוע למשכילים"

כאשר רא"א כותב "והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים" אפשר להבין שיש כאן ניסוחים לשוניים שידועים לרבים, ויש לבדוק מה פירוש הביטוי "כידוע למשכילים". אציע כאן שלוש הצעות שהן בגדר אפשרויות בלבד, אך אינני יודע אל־נכון מה הייתה כוונתו במילים אלו.

הביטוי "משכילים" נמצא בספר דניאל פעמים מספר במשמעות של חכמים ונבונים. לדוגמה: "וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לְאַשְׁפּוּנָז רַב סְרִיסוֹ לְהֵבִיא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וּמִן הַפְּרִתְמִים. יְלָדִים אֲשֶׁר אֵין בָּהֶם כָּל מֵאֹם וְטוֹבֵי מְרָאָה וּמְשֻׁכְּלִים בְּכָל חֻכְמָה וְיָדְעֵי דַעַת וּמְבִינֵי מַדְעָ וְאֲשֶׁר כָּח בָּהֶם לַעֲמֹד בְּהִיכַל הַמֶּלֶךְ וּלְלַמְּדֵם סֵפֶר וּלְשׁוֹן כְּשָׂדִים" (דניאל א, ג-ד); "וּמְשֻׁכְּלֵי עַם יְבִינוּ לְרַבִּים" (שם יא, לג) ועוד. לפי הבנה זו, רא"א כתב שמי שחכם ונבון יבין את החלוקה שהוא עושה למונחים למיניהם.

מובן שני לביטוי נוסף ברבות השנים: המונח "משכילים" יוחד לכינוי מי שמבינים בתורת הקבלה. הרמב"ן בפירושו לתורה הביא זאת כמה פעמים: "ודרך האמת בפסוק הזה יודע למשכיל בפסוק השני"⁵⁸; "שתי לוחות כנגד שמים וארץ וכנגד חתן וכלה וכנגד שני שושביניו וכנגד שני עולמים. וכל זה רמז אחד, והמשכיל יבין הסוד"⁵⁹; "זעל דרך האמת [...] ואם תשכיל תבין"⁶⁰; גם המהר"ל, אור החיים הקדוש ורבים אחרים השתמשו בביטוי זה באותו מובן; אנשים שמבינים בחוכמת הקבלה.

קשה להניח שרא"א השתמש בביטוי זה במובן שהרמב"ן ופרשני התורה השתמשו בו, כי אין כאן דבר וחצי דבר עם חוכמת הקבלה.

אפשרות שלישית מכוננת לתקופה ההיסטורית שבה חי רא"א ולפיה ייתכן להסביר את המושג "כידוע למשכילים" הסבר אחר לגמרי. תנועת ההשכלה היהודית באירופה⁶¹ פעלה גם בליטא והתרחבה מאוד בשנות הארבעים של המאה ה־19.⁶² רבים מרבני ליטא נלחמו בתנועה זו, ונראה שברמה הציבורית מאבקם אכן צלח,⁶³ כדבריו של מיכאל מאיר:

58. פירוש רמב"ן על התורה, בראשית א, כו.

59. שם, שמות כ, יג.

60. שם, ויקרא יט, ל.

61. ביבליוגרפיה בנושא אפשר למצוא אצל פיינר, תשנ"ג; אטקס, תשנ"ג, עמ' 67-69.

62. על ההתפתחות של ההשכלה בוילנה בתחילת המאה ה־19 והתבססותה בשנות הארבעים ראו זלקין, תש"ס, עמ' 63-65; סטניסלבסקי, תשנ"ג; אטקס, תשנ"ג, עמ' 169-189.

63. עיינו אצל זלקין, תשנ"ה; זלקין, תש"ס, עמ' 274-288; פיינר, תש"ע, עמ' 190-200; אטקס, תשנ"ג, עמ' 185-189. ועוד בתשובות שמביא שילה, תש"ס-תשס"א, עמ' 425-428.

"הרפורמה הדתית ברוסיה"⁶⁴ לא התקדמה מעבר למספר מוסדות שוליים וכמה הצעות תיאורטיות [...] אך הגשמתן לא היתה מעשית"⁶⁵.

נכח האמור לעיל מפתיע לגלות שאף שהחיבור 'פתחי תשובה' התקבל מאוד בכל החוגים השמרניים, הרי שמכמה וכמה מקורות אפשר להבין שהמשכילים ראו ברא"א דווקא אילן להיתלות בו וראו בו רב 'מודרני'. נקרא לדוגמה את דברי ההספד שנכתבו על רא"א בעיתון 'המגיד':⁶⁶ "והנה מלבד גדלו בתורה ויראתו הטהורה היה פלא יועץ וחכם מחוכם ושאלו עצה מפיו מרחוק ומקרוב ועצתו היתה אמונה – כהדת כהדעת היו אהובות בעיניו. אך אוילים המה' (אמר אלי' בחורף העבר) האומרים כי האמונה והתבונה אינן יכולות לדור במדור אחד, זו לעומת זו אל הוכיח, והבועט באחת לעולם לא יצליח"⁶⁷. כפי הנראה רצה הכותב⁶⁸ להדגיש את השילוב של 'הדת והדעת' אצל רא"א ורצה לומר שרא"א טען שאין להסתפק ב'אמונה' בלבד אלא גם 'בתבונה'.

עוד דוגמה היא עדותו של יהודה לייב (ליאון) רבינוביץ, נכדו של רא"א (בנה של שיינה מושה, בתו). נכד זה למד רפואה והנדסה והיה ידוע כמשכיל וכמומחה גדול בשפה העברית.⁶⁹ בכתבה בעיניני מדע שכתרתה 'הכל בירושה' שפרסם רבינוביץ' בעיתון 'המליץ' בינואר 1888 הוא הוסיף הערה בשולי הדברים:

ופה מקום אתי להגיד, כי יותר ממה שלמדתי שפת עבר ממלמדי, למדתי מפי אמי. היא למדה אותי כתבי הקודש עם ביאור הרמבמ"ן,⁷⁰ כי ידיה רב לה גם בשפות העמים. ואתם החושבים כי כל המלמד תורה כאלו מלמדה תפלות, קחו נא מוסר מאביה הגאון בעל 'פתחי תשובה' שלא מנע בתו מן ההגיון, וכדאי הוא בעל 'פתחי תשובה' לסמוך עליו בדבר שיש בו הפסד מרובה כזה.⁷¹

64. כשמאיר מדבר על "הרפורמה הדתית" הוא אינו מתכוון לתנועת הרפורמה כפי שהייתה בגרמניה אלא לרפורמה במובן של שינוי. כלומר, הוא דן בחזירתה של ההשכלה, שניסתה לעשות שינוי בחיי הדת באימפריה הרוסית ולא הצליחה כל כך. לכל אורך המאה ה-19 הייתה ליטא חלק מהאימפריה הרוסית.

65. מאיר, תש"ן, עמ' 228-232.

66. עיתון 'המגיד' היה 'הביטאון המרכזי של היהודית הדתית המתונה' (גלבו, תשנ"ב, עמ' 120), מטרתו הייתה לפרסם ידיעות הן מהמתרחש בעולם הן מהמתרחש בקרב היהודים, אך פורסמו בו גם שירים ומאמרים מדעיים ופובליציסטיים. ב'המגיד' כתבו מיטב הסופרים והמשכילים היהודים של המאה ה-19 (ראו אתר עיתונות יהודית היסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב, ערך 'המגיד').

67. חיים שלמה בית לוי, "הודעה", **המגיד**, 9.12.1868, עמ' 45.

68. חיים שלמה לבית הלוי איש אוטיאן.

69. ביוגרפיה עליו ראו אצל גולדבלום, תרמ"ט-תר"ן, עמ' 63-67.

70. פענוח ראשי התיבות הוא ר' משה בן מנחם, והכוונה היא למשה מנדלסון.

71. ליאון רבינוביץ, "הכל בירושה", **המליץ**, 19.1.1888, עמ' 39.

נכדו של רא"א מעיד על אימו שלמדה מאביה את כתבי הקודש. בתקופה של לימודים לנשים בכלל ולימודי קודש בפרט היו בבחינת 'בל ייראה ובל ימצא' לימד רא"א את בתו תורה, וייתכן שאף את הפירוש לתורה של משה מנדלסון, שנחשב בעיני רבים לאבי תנועת ההשכלה היהודית.

המשכילים, כידוע, עסקו גם בענייני הלשון העברית ובמחקרה. בעקבות הדברים שהעלינו עולה האפשרות שכאשר כתב רא"א "והלשונות חלוקים כידוע למשכילים" הוא התכוון לאותם אנשים שחוקרים את הלשון העברית ובקיאיים במכמניה, ומכונים "משכילים" בניגוד ללומדי התורה השמרניים.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אטקס, תשנ"ג	ע' אטקס, "פרשת 'ההשכלה מטעם' ברוסיה", בתוך: ע' אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה , ירושלים תשנ"ג, עמ' 167-216.
איזנשטט, תע"ה	מ' איזנשטט, שו"ת פנים מאירות , אמסטרדם תע"ה.
איזנשטט, תרפ"ה	ב' איזנשטט, שו"ת משאת בנימין , וילנה תרפ"ה.
אלון, תשמ"ח	מ' אלון, המשפט העברי , ירושלים תשמ"ח.
גולדבלום, תרמ"ט-תר"ן	י"א גולדבלום (פרח זהב), אוצר הספרות , ג: תולדות אנשי שם, קרקוב תרמ"ט-תר"ן.
גלבע, תשנ"ב	מ' גלבע, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה עשרה והתשע עשרה , ירושלים תשנ"ב.
גולדראט, תשל"א	א"י גולדראט, "על מפרשי השו"ע – ספרי 'באר היטב' לחלק יו"ד", תגים ב (תשל"א) , עמ' 5-30.
הערשבערג, תש"ט	א"ש הערשבערג, יזכור בוק , ניו יורק תש"ט.
וונדר, תשמ"ג	מ' וונדר, "רבי חיים מרגליות אב"ד דובנא בעל השערי תשובה", אורייתא 13 (תשמ"ג) , עמ' קיט-קכב.
וונדר תשמ"ו	מ' וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה , ג, ירושלים תשמ"ו.
וונדר, תשנ"ג	מ' וונדר, אלף מרגליות , ירושלים תשנ"ג.
ויכלדר, תשנ"ה	ב' ויכלדר, "ספר פתחי תשובה", בתוך: א' ברגר (עורך), זכור לאברהם , חולון תשנ"ה, עמ' קסו-קסז.
ולר, תשנ"ד-תשנ"ה	י"ד ולר, "ספר כנסת הגדולה על אורח חיים", בתוך: א' ברגר (עורך), זכור לאברהם , חולון תשנ"ד-תשנ"ה, עמ' עז-פד.

- ולר, תשס"ו
 י"ד ולר, "מהדורות באר היטב לשו"ע [א]", **ישורון** יז (תשס"ו),
 עמ' תתכה-תתלז.
- ולר, תשס"ז
 י"ד ולר, "מהדורות באר היטב לשו"ע [ב]", **ישורון** יט (תשס"ז),
 עמ' תתלה-תתנו.
- זלקין, תשנ"ה
 מ' זלקין, "בית המדרש לרבנים בוילנה – בין דימוי למציאות",
 בתוך: ע' מלצר וד' אנגל (עורכים), **גלעד: מאסף לתולדות**
יהדות פולין, תל אביב תשנ"ה, עמ' נט-עב.
- זלקין, תש"ס
 מ' זלקין, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה**
הרוסית במאה ה-19, ירושלים תש"ס.
- חאנעס, תרע"א
 ש"מ חאנעס, **תולדות הפוסקים**, ורשה תרע"א.
- טשרנוביץ, תש"ח
 ח' טשרנוביץ (רב צעיר), **תולדות הפוסקים**, ניו יורק תש"ח.
 צ' יברוב, **מעשה איש**, בני ברק תשנ"ט.
- יצחקי, תשע"ד
 ח' יצחקי, **עיונים בפתחי תשובה**, חיבור לשם קבלת תואר
 דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ד.
- יצחקי, 2019
 ח' יצחקי, "באיזה נוסח של השולחן ערוך השתמש בעל
 הפתחי תשובה'?", *Jewish Studies Internet Journal* 15
 (2019), עמ' 8-10.
- ליון, תשנ"ו
 ד' ליון (עורך), **פנקס הקהילות**, כרך ליטא, ירושלים תשנ"ו.
- לונסקי, תרצ"א
 ח' לונסקי, **גאונים און גדולים פון נאענטן עבר**, וילנה תרצ"א.
- לנדא, תקצ"ד
 ש' לנדא, **שו"ת שיבת ציון**, סאדילקוב תקצ"ד.
- מאיר, תש"ן
 מ' מאיר, **בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה**
ביהדות, ירושלים תש"ן.
- מיטראני, ת"ב
 י' מיטראני, **שו"ת מהרי"ט**, קושטא וונציה ת"ב.
- מרגליות, תקפ"ד
 מ"ז מרגליות, **אגודת אזור**, ביאליסטוק תקפ"ד.
- סגל לנדא, תקל"ו
 י' סגל לנדא, **שו"ת נודע ביהודה תניינא**, חלק אבן העזר,
 פראג תקל"ו.
- סטניסלבסקי, תשנ"ג
 מ' סטניסלבסקי, "התחלופיה של ההשכלה ברוסיה", בתוך:
 ע' אטקס (עורך), **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית**
במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 126-166.
- סלוצקי, תש"ך
 י' סלוצקי, "בית המדרש לרבנים בוילנה", **העבר** ז (תש"ך),
 עמ' 29-48.
- פיינר, תשנ"ג
 ש' פיינר, "תנועת ההשכלה במזרח אירופה -מבחר ביבליוגרפי
 מוער", בתוך: ע' אטקס (עורך), **הדת והחיים: תנועת ההשכלה**
היהודית במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 465-475.

- פיינר, תש"ע
 פלקעלס, תקע"ט
 פריז, תשע"ג
 רבותינו שבגולה, תשנ"ח
 רבין, תשל"ג
 רוזנטל, תשס"ט
 שוחט, תשל"ו
 שוחט, תשנ"ג
 שילה, תש"ס-תשס"א
 שפירא, תשס"א
- ש' פיינר, **מלחמת תרבות: ההשכלה היהודית במאה ה־19**,
 ירושלים תש"ע.
 א' פלקעלס, **שו"ת תשובה מאהבה**, פראג תקע"ט.
 ש"י פריז, **נישואים וגירושים בחברה היהודית באימפריה
 הרוסית**, ירושלים תשע"ג.
 [---], **רבותינו שבגולה**, חלק שני, ירושלים תשנ"ח.
 ד' רבין, "תולדות עדת ישראל בהורודנא (גרודנא)",
אנציקלופדיה של גלויות, ט, ירושלים תשל"ג, עמ' 86-93.
 ש"ח רוזנטל, **שר התורה**, ירושלים תשס"ט.
 ע' שוחט, **מוסד 'הרבנות מטעם' ברוסיה**, חיפה תשל"ו.
 ע' שוחט, "יחס הציבור אל הרבנים חניכי בית המדרש לרבנים",
 בתוך: ע' אטקס (עורך), **הדת והחיים: תנועת ההשכלה
 היהודית במזרח אירופה**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 240-268.
 ש' שילה, "המלחמה ברפורמה בתשובות חכמי פולין ורוסיה
 במאה הי"ט", **דיני ישראל** כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 419-433.
 א"ב שפירא, **תולדות ה"שערי תשובה"**, ירושלים תשס"א.